

DẠY DỊCH VÀ HÀNH TRÌNH ĐI TÌM TƯƠNG ĐƯƠNG

NGUYỄN VĂN THẮNG*

A. Giáo trình và phương pháp dạy dịch qua các thời kỳ

I. Giáo trình

Khoa tiếng Pháp của Trường Đại học Ngoại ngữ Hà Nội, nay là Trường Đại học Hà Nội, được thành lập tại một địa điểm sơ tán thuộc tỉnh Hà Bắc. Cảnh thiếu thốn về cơ sở vật chất cũng đồng nghĩa với sự nghèo nàn tột độ của giáo trình, tài liệu giảng dạy luôn luôn trong tình trạng “ăn đong”. Trong những ngày đầu cam go ấy, có được những trang giáo trình dạy thực hành nhỏ giọt từng ngày đã là quý lắm rồi, nói gì đến việc có một giáo trình cho môn dịch. Quả thật, suốt những thập niên 60-70 của thế kỷ trước, ở khoa tiếng Pháp không chú trọng đến việc giảng dạy dịch, nếu như không muốn nói là không có bộ môn dịch với đúng nghĩa của nó. Người ta chỉ nhớ những năm học tiếng Pháp với những tập giáo trình do các thầy, các cô tự biên soạn theo kiểu truyền thống, nhất nhất tuân thủ một cấu trúc bài giảng thật đơn giản: một bài khóa (là linh hồn của bài học) kèm theo một danh sách từ vựng, thêm mục ghi chú ngữ pháp, và lạc lõng ở cuối mỗi bài là phần bài tập “dịch ngược bất chước” (dịch sang tiếng Pháp phỏng theo nội dung bài khóa, gọi là “thème d’imitation”).

Ngày ấy, trong giáo trình không có bài dịch xuôi (version), vì sau khi giảng bài khóa, thầy giáo giúp học sinh dịch sang tiếng Việt, ấy đã là dịch xuôi rồi.

Sau 40 năm, nghĩ về những bài học đầu tiên với bộ giáo trình đầu tay của một bộ môn ngoại ngữ nghe xì xồ lạ lẫm đầu đời, tưởng rằng chẳng còn gì để vấn vương, thế mà những bài tập “thème d’imitation” vẫn dan díu mãi không thôi trong suốt cuộc hành trình đi tìm tương đương trong dịch (Sẽ trở lại vấn đề này trong phần sau).

II. Phương pháp dạy dịch qua các thời kỳ

Cùng với sự phát triển của khoa tiếng Pháp, hệ thống giáo trình và phương pháp giảng dạy cũng chuyển mình theo năm tháng. Trong quá trình tiến triển ấy, giảng dạy

* ThS. Khoa tiếng Pháp, Trường Đại học Hà Nội

dịch đã có bước tiến dài, đặc biệt sau khi thành lập các bộ môn riêng biệt với đội ngũ giáo viên được đào tạo chính quy theo ngành chuyên sâu, và kết quả giảng dạy dịch đến nay đã được khẳng định. Có thể tự hào nói rằng giảng dạy dịch ở khoa tiếng Pháp - Trường Đại học Hà Nội hiện nay là một điểm sáng ở khu vực miền Bắc.

Từ khi coi giảng dạy dịch là một bộ môn riêng biệt, phương pháp giảng dạy cũng được cải thiện và đang hướng tới hoàn thiện. Từ những bài tập dịch ngược theo kiểu “bắt chước”, những bài dịch do các thầy tự chế biến (những bài được soạn ra rồi lên trang, thậm chí có bài viết tay), đến những bài lấy từ các nguồn báo chí được cắt xén và thêm bớt (chả là trong bài gốc có những từ không tìm được tương đương thì thầy cắt bỏ, chỗ nào có thể nhồi vào những từ hoặc cụm từ đã biết mười mươi thì thầy tranh thủ tối đa!).

Đến nay, một chương trình dạy dịch được thiết kế chi tiết với nguồn tài liệu dạy dịch viết, nói nguyên gốc, phong phú, cập nhật được chọn lựa công phu theo từng chủ đề, đáp ứng nhu cầu của người đọc, theo kịp sự bùng nổ thông tin trong nhịp sống sôi động trên toàn cầu.

Từ chỗ dạy dịch thực hành suông với những đáp án cứng nhắc mang tính áp đặt (không ít những đáp án sai), đến nay việc dạy dịch đã tìm được quỹ đạo mới, một xu thế cởi mở, mềm dẻo, linh hoạt, đảm bảo độ chính xác cao được soi sáng bằng cơ sở lí thuyết dịch (tuy rằng giữa thực hành dịch và lí luận phê bình còn có độ vênh lớn).

B. Dạy dịch và hành trình đi tìm tương đương

I. Học ngoại ngữ gắn liền với khái niệm tương đương

Khái niệm tương đương len lỏi trong mọi hành vi ngôn ngữ khi người ta học một ngoại ngữ. Khi nói, viết, ít người đạt tới cái ngưỡng tối ưu là tư duy trực tiếp bằng ngoại ngữ. Mỗi một từ, một câu được thể hiện bằng ngôn ngữ khác, ít nhiều đã bị ràng buộc, chi phối bởi tư duy qua tiếng mẹ đẻ. Nếu như nói lâu lâu một ngoại ngữ (tất nhiên không thể bằng người bản xứ), thì trước hết đây là kết quả của quá trình rèn luyện kĩ năng và khả năng phản xạ được tập dượt bền bỉ khi làm thao tác chuyển mã {từ tiếng mẹ đẻ sang tiếng nước ngoài (quan hệ ngôn ngữ gốc-ngôn ngữ đích: Langue-source – Langue-cible)}.

Từ thời buổi sơ khai của những bộ giáo trình tự biên tự diễn đến những cuốn sách dạy tiếng Pháp của các tác giả Phạm văn Bình, Phạm Văn Bảng sau này, trong đó không hề có bài tập dịch, người ta đã thấy hiện diện vai trò của tương đương giữa hai ngôn ngữ. Chẳng hạn, một bài học tiếng Pháp theo phương pháp truyền thống bao giờ

cũng bắt đầu bằng một bài khóa, và liền sau đó là từ vựng được thiết kế theo hai cột: bên trái là danh mục từ tiếng Pháp, bên phải là từ được giải nghĩa bằng tiếng Việt. Như vậy chúng ta ngầm hiểu rằng đã có thao tác chuyển mã trực tiếp (bây giờ trong lý thuyết dịch gọi là tương đương bất biến hoặc tương đương đóng), và học sinh chỉ có nhiệm vụ học thuộc lòng:

le stylo là *cái bút*; écrire là *viết*; le crayon là *cái bút chì*; la gomme là *cái tẩy*

Sau này, khi dịch đã trở thành một bộ môn riêng biệt, trong công đoạn biên soạn ra một bài hoặc tìm trong báo một bài nào đó rồi cắt xén, thêm bớt để làm tài liệu gốc, các thầy, các cô vẫn cố gắng tránh bỏ những từ hoặc những cụm từ khó, chẳng qua cũng là không giải quyết được những vấn đề tương đương giữa ngôn ngữ gốc và ngôn ngữ đích.

Hiện nay, nguồn thông tin được khai thác để dạy dịch là những tài liệu (viết hoặc nói) gốc đích thực được cập nhật theo dòng thời sự và được xử lý nguyên vẹn từng con chữ trong thao tác dịch. Vấn đề tương đương được giải quyết như thế nào?

II. Tìm tương đương vừa khó vừa dễ

Trong dịch luôn tồn tại sự đối lập giữa hai tuyến. Một bên là các nhà phê bình lý luận “ngồi trong tháp ngà mờ xè và chiêm ngưỡng những vấn đề nan giải trong thao tác dịch” và tán thưởng điều mà Mounin đã nói: “Người ta thật có lý khi so sánh các sản phẩm dịch với mặt trái của một bức tranh thảm, ở đó chỉ thấy nhan nhản những đường nét thô thiển, kệch cỡm ẩn núp phía sau hình ảnh hoàn hảo được thể hiện trên mặt phải của bức tranh (tài liệu gốc)”. Một bên, là cả một đội quân dịch thuật hùng hậu đang lăn xả vào công việc, ngày đêm dịch và dịch mà không bận tâm đến việc mình làm.

Vậy thì dịch không phải là khó khi mỗi ngày có hàng trăm nghìn trang dịch ra đời, và như vậy, việc tìm tương đương đâu phải là chuyện không tưởng. Nhưng, xin thưa rằng trong số những sản phẩm dịch ra đời có vô số những bản dịch không có chất lượng, bởi lẽ khi cầm bút, người dịch chỉ dựa vào nghĩa của từ trong ngôn ngữ gốc để hình dung ra tương đương trong ngôn ngữ đích, vì vậy, họ đã rơi vào cái bẫy của sự giao thoa (chủ yếu trong dịch ngược), điều mà rất ít dịch giả tránh khỏi, vì họ luôn luôn bị chi phối, vây hãm trong vòng tư duy của tiếng mẹ đẻ. Cái cách chuyển mã tương đương theo kiểu võ đoán cũng có khi thành công, ví dụ: “tiền tươi” có tương đương trong tiếng Pháp là “argent frais” (đúng từng từ một), nhưng cũng nhiều khi thất bại, ví dụ: “Bản thông điệp liên bang”, điều mà nhiều người mừng tượng ra trong tiếng Pháp là “le message fédéral”, không đáp ứng chuẩn mực trong ngôn ngữ đích. Kết quả đúng phải là “le discours annuel sur l'état de l'union” (đây là tương đương bất biến).

III. Con đường dẫn đến tương đương chuẩn

Để giải quyết vấn đề tương đương-một công việc bao trùm toàn bộ thao tác dịch, người ta phải theo một trong hai hướng: tìm tương đương bất biến (tôi gọi là tương đương đóng) và tìm tương đương khả biến (tương đương mở).

Điều khó khăn nhất khi xử lý tương đương đóng, cũng như câu hỏi đóng theo hình thức trắc nghiệm, người dịch chỉ được phép chọn một khả năng duy nhất. Thí dụ khi dịch sang tiếng Pháp các cụm từ như “thông điệp liên bang” (le discours annuel sur l'état de l'union), “mục tiêu phát triển thiên niên kỷ” (les objectifs du millénaire pour le développement), “sức khỏe sinh sản” (la santé génésique), “bão đổ bộ vào đất liền” (le typhon s'échoue sur le territoire),... Người dịch không được phép chuyển mã theo cách võ đoán. Để có được kết quả tốt, người dịch phải “bắt chước”, nghĩa là phải bám sát dữ liệu của thông tin hai chiều “xuôi - ngược”, “ngược - xuôi” để đối chiếu nhiều nguồn thông tin nói về một chủ đề: nguồn tin bằng tiếng nước ngoài và nguồn tin bằng tiếng mẹ đẻ. Thí dụ: các phương tiện truyền thông Việt Nam đưa tin về việc Tổng thống Mỹ tuyên thệ nhậm chức, cùng lúc đó các thông tấn nước ngoài cũng rầm rộ đưa tin này. Nếu khai thác đúng lúc ta sẽ bắt trúng tương đương của cụm từ “tuyên thệ nhậm chức” trong tiếng Pháp là “prêter serment”, hay “nhậm chức tổng thống” trong tiếng Pháp là “être investi président”.

- Khi xử lý tương đương mở, công việc xem ra dễ dàng hơn. Với biên độ dao động lớn, người dịch có nhiều cửa để lựa chọn, nhưng, vấn đề đặt ra là phải chọn khả năng tối ưu. Thí dụ, với cụm từ “nổi lại vòng đàm phán Đô-ha”, người ta có thể đưa ra một loạt động từ: reprendre, relancer, redémarrer, remettre sur les rails. Hoặc “Việt Nam tiếp tục theo hướng kinh tế thị trường”, “theo hướng” có thể dịch sang tiếng Pháp là “s'engager dans hoặc poursuivre l'orientation”, nhưng khi đọc câu này người ta thấy phảng phất màu sắc của dịch, vì người dịch đã sử dụng tương đương bất biến, hay nói một cách khác là “dịch dưới kính nhuộm màu”. Trong khi đó, khi nói về nền kinh tế Trung Quốc, đài RFI nói: “La Chine garde le cap sur les entreprises privées” (Trung Quốc tiếp tục giữ hướng doanh nghiệp tư nhân). Nếu khi dịch sang tiếng Pháp ta dùng tương đương khả biến “le Vietnam garde le cap sur une économie de marché” thì câu trong ngôn ngữ đích “không còn màu sắc dịch”, trong lí thuyết người ta gọi là “dịch dưới kính trong suốt”.

Tuy nhiên, không phải lúc nào người ta cũng bắt ngay được một từ hay một cụm từ tương đương phù hợp. Có khi chỉ một từ thôi mà thầy giáo dạy dịch phải trần trụi tìm kiếm nhiều năm mới có một tương đương vừa ý với mình. Câu “Nghị quyết của Đảng

đi vào cuộc sống” ta nghe nhiều, đọc nhiều, nhưng dịch mãi sang tiếng Pháp cũng chỉ là “les résolutions du Parti entrent dans la vie”. Câu dịch này không phải là sai, nhưng mỗi lần nhắc đến cứ thấy có điều gì không ổn. Thế rồi theo dõi mãi, tôi cũng bắt gặp trên TV5 một cụm từ diễn đạt ý nghĩa tương tự, vừa thích đáng, vừa thỏa đáng để giải quyết cái chuyện “đi vào”, đó là “se faire une bonne place dans...”!

Cũng như vậy, câu “Hoà nhập nhưng không hoà tan”. Chẳng lẽ chỉ dùng mãi một tương đương trong tiếng Pháp là “se dissoudre” để dịch “hoà tan”. Tôi đã thử dùng “se perdre” (s'intégrer sans se perdre), hoặc “dérailer” và tạm hài lòng với hai sự lựa chọn này. Mãi đến khi nghe bài phát biểu của Tổng thống J. Chirac tại Hội nghị thượng đỉnh Seattle của WTO, tôi thấy ông ấy dùng một từ rất đắt “âme” [“les peuples veulent échanger leurs biens, mais ils veulent garder leur âme” = Các dân tộc muốn trao đổi hàng hoá, nhưng cũng muốn giữ bản sắc của riêng mình (hồn mình)]. Vậy thì tại sao không dùng cụm từ này để dịch “hoà nhập nhưng không hoà tan” (hoà nhập nhưng vẫn giữ được hồn mình) “s'intégrer en gardant son âme”?!

Một thí dụ khác: khi dịch tài liệu về vấn đề hạt nhân của Iran, có một câu tương tự như rất đơn giản: “Mỹ đe dọa sẽ đưa vấn đề hạt nhân của Iran ra trước Hội đồng Bảo an LHQ”. Không cần phải suy nghĩ người ta có thể dịch ngay được câu này bằng cách huy động các tương đương bất biến “les États Unis menacent de porter le dossier du nucléaire iranien devant le Conseil de sécurité des Nations Unies”. Nhưng khi theo dõi TV5, tôi mới vỡ lẽ ra rằng vấn đề này liên quan đến pháp lý, nên người ta phải nói “Les États Unis menacent de saisir le Conseil de sécurité du dossier du nucléaire iranien” (dĩ nhiên dịch như ban đầu không sai).

Xử lý tương đương không chỉ tập trung vào một từ hay một cụm từ mà phải quan sát tổng thể trong mối quan hệ về ý nghĩa. Vô tình, tôi được xem (xem chứ không đọc) luận án tiến sĩ của Olivier Tessier EFEO nghiên cứu về xã hội Việt Nam. Tên đề tài rất hấp dẫn, lấy từ câu đầu trong bài thơ “Quê hương” của Giáp Văn Thạch (Quê hương là chùm khế ngọt). Rất tiếc là câu thơ ấy đã bị dịch sang tiếng Pháp một cách vô trách nhiệm nên đã biến câu thơ dịch thành những “đường nét thô thiển ở mặt trái của bức tranh thắm”: Le pays natal est une carambole (quê hương là một quả khế, chứ không phải là “chùm khế ngọt”! Nếu chỉ là một quả khế thì hái một lần là... hết, làm gì còn để “cho con trèo hái mỗi ngày”). Sự cắt xén vô ý thức làm cho câu thơ dịch khô cứng, vô hồn, mà phải là “une grappe de caramboles sucrées” (trong trường hợp này tương đương đúng là cần thiết).

Để kết thúc, tôi xin nêu một câu chuyện buồn:

Trong chuyến thăm Việt Nam, Tổng thống J. Chirac đã đọc hai câu thơ cuối trong bài thơ “Quê hương” của Giáp Văn Thạch đã được dịch sang tiếng Pháp:

*“Qui ne se souvient pas de son pays natal
ne deviendra jamais un homme ou une femme”*

*(Quê hương nếu ai không nhớ,
sẽ không lớn nổi thành người).*

Thế mà trong bài thi dịch, một sinh viên khoa tiếng Pháp đã dịch lại sang tiếng Việt là: “Ai không nhớ quê hương của mình sẽ không thể trở thành đàn ông hay đàn bà”(!!!)

Lỗi do đâu? Do nhiều nguyên nhân, trước hết là yếu kém về dịch mà chủ yếu là khâu xử lý tương đương, ngay cả khi “cỗ đã dọn sẵn”. Sau nữa là non nớt về văn hoá. Suy cho cùng là lười biếng.

Dịch là một quá trình tìm tương đương trường kỳ và gian khổ. Nếu không say mê, học hỏi, tích lũy hàng ngày, hàng giờ, và cầu thị “bắt chước” để biến thành vốn liếng của mình thì không bao giờ dịch được, chứ đừng nói đến dịch giỏi.

Nghĩ đi nghĩ lại, 40 năm đã qua, những bài “thèmes d'imitation” trong giáo trình của khoa tiếng Pháp những năm đầu mới thành lập vẫn còn nguyên giá trị.